Valki László
EU-jelentés a grúziai háborúról

Az orosz és a grúz fél egyaránt elismerően nyilatkozott a 2008. augusztusi grúziai háborúról szóló, nemrég közzétett EU-jelentésről. Mindkét fél azt állította, hogy a dokumentum az ő álláspontját igazolja. Amint az hasonló esetekben már történni szokott, egyik fél sem ment bele a jelentés egyes megállapításainak elemzésébe, nem fejtette ki érveit vagy ellenérveit, hanem konstatálta, hogy a dokumentum szerint is a másik fél követett el súlyos jogsértéseket. Valójában azonban a jelentés mindkét kormányt alaposan elmarasztalta, mégpedig nemcsak általában, hanem szinte minden részletkérdésben. Ennek a cikknek a szerzője elsősorban arra volt kíváncsi, hogy a jelentés mennyiben igazolta vissza azokat a feltételezéseket, amelyek 2008 nyarán és őszén napvilágot láttak, továbbá, hogy miként értékeli nemzetközi jogi szempontból az egyes eseményeket.

Ki kezdte?

Mint emlékezetes, a hírügynökségek 2008. augusztus 8-án kora reggel azt jelentették, hogy a grúz csapatok az éjszaka folyamán megtámadták a dél-oszét fővárost, Chinvalit. A hírt elsősorban két közlésre alapozták: a tartomány elnökének, Eduard Kokotijnak ilyen tartalmú bejelentésére, másrészt a Dél-Oszétiában állomásozó grúz békefenntartó csapatok parancsnokának, Mamuka Kurasvili grúz tábornoknak a nyilatkozatára. Az utóbbi szerint a hadműveletek a dél-oszétiai "alkotmányos rend helyreállítására" irányultak, ami világosan utalt arra, hogy a támadást a grúzok indították.

A grúz kormány azonban röviddel később elhatárolódott a nyilatkozattól és kijelentette, hogy a grúz csapatok valójában az orosz invázió ellen léptek fel. Szaakashvili egy interjúban arról beszélt, hogy hírszerzői jelentések szerint a 8-áról 9-ére virradó éjszaka 150 orosz páncélos indult el a két Oszétiát összekötő Roki alagúton keresztül Grúziába. Tbiliszinek így nem volt más választása, mint hogy útját állja a támadóknak. Az elnök hozzáfűzte, hogy a páncélosok megindulásával egyidejűleg orosz gépek bombázni kezdték a dél-oszét fővárost, aminek következtében ott jelentős károk keletkeztek.

Amerikai részről több, egymástól eltérő tartalmú hivatalos nyilatkozat volt olvasható. Augusztus 19-én Mat Bryza külügyi főcsoportfőnök (deputy assistant secretary of state) egy azzal kapcsolatos újságírói kérdésre, hogy Washington miért nem értesítette Moszkvát a grúz akcióról, kijelentette, hogy ennek azért nem látta értelmét, mert Tbiliszitől úgy tudta, hogy az oroszok támadtak elsőként. Aligha kellett volna az oroszokat egy olyan eseménysorozatról tájékoztatni, jegyezte meg, amelyet éppen ők váltottak ki. Ezt követően azonban Bryza kijelentette: „talán soha nem fogjuk megtudni, hogy ki lőtt először”, de a releváns probléma ma már inkább az, hogy orosz csapatok vannak grúz területen. Két nappal később Dan Fried, az európai és az

eurázsiai ügyekért felelős helyettes külügyi államtitkár úgy fogalmazott, hogy az Egyesült Államok hosszabb ideje – még a támadást megelőző napon is – attól óvta Grúziát, hogy erőszakkal próbálja meg visszaszerezni Dél-Oszétiát. Ugyanígy fejezte ki magát egy oslói előadásában az Egyesült Államok akkori NATO-nagykövete, Kurt Volker is. A grúz támadás, állapította meg, alkalmat (excuse) teremtett Moszkvának arra, hogy végre nagyobb hadműveleteket indíthasson Grúzia ellen. April Foley budapesti nagykövet ugyanakkor néhány hét múlva azt írta a Népszabadságban, hogy először az oroszok alkalmaztak fegyvert. Kifejtette, hogy augusztus 7-én az orosz békefenntartók által ellenőrzött dél-oszét területekről bombatámadás ért grúz falvakat, és Grúzia erre válaszolva foglalt vissza dél-oszétiai területeket. A nagykövet igen széles összefüggésbe ágyazta a háborút. Azt írta, hogy a Grúzia elleni „orosz agresszió" képei – „kivált azokkal a közvetett és közvetlen fenyegetésekkel együtt, amelyek most már más országok, például Lengyelország és Ukrajna ellen is irányulnak – félelmetes emlékeket ébresztenek azokban a korábbi rab nemzetekben, melyek a szabadság és a demokrácia nyugati útját választották." Más szóval a nagykövet szerint Moszkva nemcsak Grúziára jelent veszélyt, hanem közép- és kelet-európai országokra nézve is.

Az oroszok Grúziát vádolták agresszióval. Augusztus 8-án Lavrov kijelentette, hogy grúz fegyveres erők támadást intéztek a dél-oszét nép és az orosz békefenntartók ellen. A külügyminiszter különösen felháborítónak tartotta azt, hogy a Dél-Oszétiában tartózkodó grúz békefenntartók is tüzet nyitottak saját bajtársaikra. Medvegyev egyenesen népirtással vádolta a grúzokat, hozzátéve, hogy az elkövetőket felelősségre kell vonni. Az ugyanezen a napon kezdődő pekingi olimpiai játékok megnyitóján komoly vita alakult ki a konfliktusról Bush és Putyin között, ennek tartalmáról azonban semmit sem tettek közzé. Putyin néhány héttel később a CNN-nek adott interjújában annak a gyanújának adott kifejezést, hogy „valaki" az Egyesült Államokban szándékosan idézte elő a konfliktust, mégpedig azért, hogy „az egyik elnökjelölt" – nyilvánvalóan McCain – kedvezőbb helyzetbe kerüljön a választási kampányban.

Ami az Európai Uniót illeti, a soros francia elnökség augusztus 8-án súlyos aggodalmát fejezte ki fegyveres összecsapások miatt, de nem foglalt állást a „ki kezdte?" kérdésében. Másnap az unió trojkája sokatmondóan úgy fogalmazott, hogy a grúz határ orosz részről történt átlépése a „konfliktus egész dimenzióját" megváltoztatta. Az ezt követő napokban, illetve hetekben azonban semmilyen formában nem foglalt állást arról, hogy ki kezdte az ellenségeskedéseket. Ugyancsak augusztus 8-án a NATO főtitkára is csak azt követelte, hogy az orosz csapatok azonnal hagyják el Grúzia területét, de nem nyilatkozott arról, hogy ki támadott elsőként. A szövetség ebben az ügyben a későbbiekben is tartózkodott bármilyen állásfoglalástól.

A támadás megindításáért az európai fővárosok többségében nyilván Grúziát tartották közvetlenül felelősnek, ellenkező esetben ugyanis az EU és a NATO nemcsak a konfliktus eszkalálásáért ítélte volna el Oroszországot, hanem a háború kirobbantásáért is. Az pedig, hogy egyes vezető amerikai kormányzati tisztviselők szükségét érezték a Szaakasvilitól való nyilvános elhatárolódásnak, mások viszont mellé álltak, arra mutat, hogy a Bush-adminisztráción belül a háborúindítás kérdésében komoly ellentétek lehettek. Attól mindenesetre az európaiak és az amerikaiak egyformán tartottak, hogy Oroszország kihasználja a kialakult helyzetet és az ellentámadással megkísérli a Szaakasvili-kormányzat eltávolítását is.

Nos, az EU által felkért független bizottság egy évnyi, mindenre kiterjedő vizsgálódás után azt állapította meg, hogy a grúz erők kezdték el a hadműveleteket, mégpedig azzal, hogy augusztus 7-én éjjel 23.30-kor nagyarányú tüzérségi támadást indítottak Chinvali és a környező kisebb települések ellen. A testület nem látta megalapozottnak azt a grúz állítást, mely szerint elsőként orosz páncélos alakulatok indultak volna el a Roki-alagúton keresztül Dél-Oszétia felé, illetve, hogy a tartomány fővárosát először az oroszok bombázták volna. Jóllehet ezen az alagúton Oroszországból már augusztus elején önkéntesek és zsoldosok szivárogtak be Dél-Oszétiába, számottevő orosz csapatok csak a grúz támadás után több órával lépték át a határt. A testület nem talált bizonyítékot arra sem, hogy az orosz csapatok eleve Grúzia megtámadására készültek volna. A jelentés szerint az orosz hadműveletek kezdetben ellentámadásnak, jogilag pedig önvédelemnek minősültek.

Nemzetközi jogi kérdések

A jelentésben azonban a hangsúly a „kezdetben” szón volt. A bizottság ugyanis kizárólag egyetlen dologban adott igazat Moszkvának, nevezetesen abban, hogy az ENSZ-alapokmány 51. cikke értelmében jogszerűen gyakorolt önvédelmet a grúzokkal szemben. De csak annyiban, amennyiben a Dél-Oszétiában állomásozó saját békefenntartó alakulatainak nyújtott védelmet. A jelentés szerint egy állam fegyveres erőinek megtámadása akkor is tiltott erőszaknak minősül, ha a kérdéses erők éppen nem az ország területén, hanem bármilyen okból azon kívül tartózkodnak. Az orosz csapatok csak addig a pontig alkalmaztak jogszerűen erőszakot a támadó grúz alakulatokkal szemben, ameddig a békefenntartók megvédése érdekében ez „szükséges és arányos” volt. Abban, amikor tovább folytatták előnyomulásukat, átlépték Dél-Oszétia adminisztratív határát, légitámadásokat intéztek grúz célpontok ellen, ellenőrzésük alá vonták Grúzia fontosabb útvonalait és haditengerészeti egységeket telepítettek a grúz parti vizekre, az orosz magatartás jogsértővé vált. Néhány nap leforgása alatt tehát, jelentette ki a bizottság, a jogszerű és a jogszerűtlen módon eljáró felek felcserélődtek. Míg az első fázisban az oroszok, addig a másodikban a grúzok voltak a jogos védelem helyzetében.

Ami a jelentés nemzetközi jogi következtetéseit illeti, azok megítélésem szerint túlnyomórészt helytállóak. Az ENSZ-alapokmány 51. cikke külső „fegyveres támadás esetén” valóban minden állam „természetes jogának” nevezi az önvédelmet. Ez a cikk azonban semmilyen további iránymutatással nem szolgál a támadás vagy a védekezés természetéről. Az alapokmányból nem tudható például az, hogy közelebbről milyen méretű fegyveres támadás esetében van helye védekezésnek (azaz az ellenerőszak alkalmazásának), továbbá, hogy meddig lehet elmenni a védekezésben. Védekezhet-e a megtámadott állam akkor is, ha a támadás nem a saját területét, hanem külföldön állomásozó fegyveres erőit éri? Védekezhet-e az állam akkor is, ha szoros értelemben véve már elérte deklarált célját, avagy a hadműveleteket egészen addig folytathatja, amíg fel nem számolja az ellenfél potenciálisan fenyegető katonai erőit? Egyáltalán, a háború folyamán átlépheti-e a támadó állam határát? Ha netán igen, milyen mélységségben hatolhat be az ellenfél területére?

Minderről az alapokmány hallgat, így aztán az 1945-öt követő évtizedekben a nemzetközi szokásjogra maradt annak tisztázása, hogy mit is kell érteni a „fegyveres

támadás” vagy az „önvédelem természetes joga” alatt. Valamelyest könnyített a helyzeten az a körülmény, hogy egy ENSZ-bizottság a Közgyűlés megbízásából 1974-ben határozattervezetet készített az agresszió fogalmának meghatározásáról, és abban felsorolta az egyes tényállásokat. Az egyik értelmében agressziónak minősül az, „ha egy állam fegyveres erői megtámadják egy másik állam szárazföldi, tengeri vagy légi erőit”. A tervezet szövegét a testület elfogadta. Jóllehet közgyűlési határozatként nem válhatott kötelezővé, utóbb a nemzetközi közösség tagjai úgy tekintettek rá, mint érvényes szokásjogi normára. Általánosan elfogadottá vált az a tétel is, mely szerint a külföldön állomásozó fegyveres alakulatok megtámadása akkor minősül agressziónak, ha a kérdéses alakulatok legálisan tartózkodnak egy másik ország területén. A jogellenes tartózkodás ugyanis már önmagában véve is agresszió, amellyel szemben mindenki jogosult fellépni.

Arról azonban már nincs semmiféle írott forrás, hogy meddig terjednek a védekezés határai. A nemzetközi joggyakorlat abban egységes, hogy a támadóval szemben alkalmazott ellenintézkedéseknek „szükségeseknek és arányosaknak” kell lenniük. De hogy ez pontosan mit jelent, az továbbra is nyitott kérdés maradt. Ez persze az államok belső jogában is így van. A magyar Btk. például jogosnak ismeri el azt az önvédelmet, amely a „jogtalan támadás elhárításához szükséges”. A törvény 2009-es módosítása óta továbbá nem büntetendő az a személy, aki az „elhárítás szükséges mértékét ijedtségből vagy menthető felindulásból lépi túl”. Az is igaz, hogy ennél többet egy jogszabály nem mondhat, hiszen a számba jöhető magatartási formák száma szinte végtelen. Az egy-egy jogeset tárgyalása során felmerülő kérdésekben mindenkor az eljáró bíróságnak kell állást foglalnia. Annak kell mérlegelnie azt, hogy mekkora a védekezés szükséges mértéke, milyen fokú ijedtség zárja ki a büntethetőséget és mikor menthető az emberi felindulás. Csakhogy egy belső jogrendszerben – ha megvan a tettes és sikerült feltárni a tényállást – elvileg mindig pont kerülhet a történet végére. A büntető ügyben bíróság ugyanis előbb-utóbb eldönti a vitatott kérdéseket, és jogerős ítéletének érvényességét többé már senki sem vonhatja kétségbe. A nemzetközi jogrendszerben viszont csak kivételképp, mondhatni mutatóban születik bírósági döntés, emellett a bírósági funkciót is betöltő Biztonsági Tanács csak rendkívül ritkán szolgáltat igazságot. Ebből következően azok, akik a nemzetközi szokásjogi normák pontos tartalmát igyekeznek feltárni, általában igen kevés bírósági ítéletre támaszkodhatnak, így aztán jobb híján sűrűn idézik a nemzetközi jogi szakirodalom ismertebb szerzőinek véleményét. Különösen persze azokat, amelyek alátámasztják az álláspontjukat.

Az EU-bizottság a jelentésében maga is elismerte: felettébb nehéz annak megállapítása, hogy az ellenintézkedésként alkalmazott fegyveres erőszak meddig tekinthető jogos védelemnek, és mikor fordul át agresszióba. A konkrét esetben, tehetnénk hozzá, további nehézséget okozott az a körülmény, hogy a háború első fázisa olyan területen játszódott le, amely de jure Grúzia részét képezte ugyan, de facto azonban sohasem került a szuverén grúz állam fennhatósága alá.

A Szovjetunió felbomlásakor kirobbant grúz–dél-oszét fegyveres konfliktust Oroszország és Grúzia az 1992-ben Szocsiban aláírt nemzetközi jogi megállapodással befagyasztotta. Ebben a két fél kötelezettséget vállalt arra, hogy a jövőben békés úton keresi a konfliktus megoldását, a tartományból visszavonja katonai erőit és egy orosz vezetésű – orosz, grúz és észak-oszét (!) katonákból álló – békefenntartó erőt hoz létre.

1996-ban a grúzok és a dél-oszétok Chinvaliban – orosz és EBESZ közvetítéssel, észak-oszét részvétellel – újabb tárgyalásokat folytattak egymással, amelyek eredményét egy memorandumban rögzítették. Ebben ismét kötelezettséget vállaltak arra, hogy nem alkalmaznak erőszakot egymás ellen. Az okmányt a nagyobb nyomaték kedvéért mind az öt fél aláírta, jóllehet közülük csak kettő volt szuverén állam.

Ilyen nemzetközi jogi előzmények után tört ki a 2008. augusztusi háború, amelynek kirobbantásával Grúzia nyilvánvalóan megsértette az említett dokumentumokban foglaltakat, sőt az erőszak alkalmazásának általános tilalmát is. Moszkva úgy vélte, hogy ez a tény feljogosította őt a katonai ellenlépések megtételére. Célja nyilvánvalóan nem csupán a saját, Dél-Oszétiában állomásozó békefenntartó erőinek, hanem az egész tartománynak a megvédése volt. Ez utóbbihoz való jogát azonban a bizottság nem ismerte el. A jelentés szerint ugyanis Oroszországnak nem volt joga arra, hogy az alapokmány 51. cikkére hivatkozva „kollektív" védelmet nyújtson egy olyan nem állami alakulatnak, amely egyébként egy másik államhoz tartozott. Azzal a kérdéssel, hogy ilyen körülmények között ki lett volna jogosult a jogsértő támadás elhárítására és Dél-Oszétia elvben független státusának megvédésre, a bizottság nem foglalkozott.

A grúz válság tulajdonképpen a nemzetközi jogrendszerben meglévő számos joghézag egyikére mutatott rá. Közelebbről arra, hogy egy állam területi sérthetetlenségét akkor is tiszteletben kell tartani, ha annak kormánya többszörösen jogellenes támadást hajt végre egyik tartománya, illetve annak lakossága ellen. Az olvasóban persze felmerülhet a kérdés, hogy akkor miként bírálható el például az 1999-es koszovói konfliktusba történt NATO-beavatkozás. A bizottságnak azonban nem volt feladata a nemzetközi konfliktusok összehasonlító elemzése. Azt az orosz érvelést mindenesetre elutasította a bizottság, hogy Moszkva a kibontakozó népirtást szerette volna megakadályozni, egyúttal pedig saját, Dél-Oszétiában élő állampolgárait is meg akarta védeni a grúz támadástól. A bizottság helyes következtetésre jutott, hiszen a nemzetközi jog mindmáig senkinek sem adott általános felhatalmazást humanitárius intervenció végrehajtására, és arra sem, hogy egy állam fegyveres eszközökkel védje meg külföldön élő állampolgárait. Ilyen felhatalmazás megadására kizárólag a Biztonsági Tanács lenne jogosult, amelynek persze éppen az érdekelt, vétójoggal rendelkező nagyhatalmak részvételével kellene határoznia.

A jelentésben arra a kérdésre sincs válasz, hogy az orosz fél miként lett volna képes saját békefenntartó erőit megvédeni úgy, hogy közben ne lépje át a dél-oszét-grúz határt és ne semlegesítse a grúz erők utánpótlási vonalait. A jelentés részletesebb indokolás nélkül szögezte le azt a már említett tételt, mely szerint az orosz ellentámadás kiterjesztése Grúziára egyrészt szükségtelen, másrészt aránytalan volt, ezért csakhamar Oroszország vált agresszorrá. Magam is úgy vélem, hogy az orosz hadműveletek meghaladták a védekezéshez szükséges mértéket, nem vagyok azonban biztos abban, hogy a hadműveleteknek minden ilyen esetben meg kell állniuk a földrajzi határoknál. Ezt az álláspontot egyébként a nemzetközi jogi szakirodalom sem támasztja alá. Az a tény, hogy a térségben összevont orosz csapatoknak a meglehetősen gyors grúz visszavonulás után aligha kellett volna tartaniuk egy újabb támadás veszélyétől, fontos ugyan, de nem perdöntő jellegű. Szaakasvili ugyanis augusztus 7-én a két haderő közötti nagyságrendbeli különbséggel éppúgy tisztában volt, mint mondjuk 8-án, amikor – teljesen érthető okokból – azonnali fegyverszünetet kért ellenfelétől.

Politikai válaszok

Mindent összevéve, a jelentés sok tekintetben politikai választ adott mindazokra a dilemmákra, amelyekre a nemzetközi jog alapján nem volt egyértelmű megoldás. Ez így is volt rendjén, hiszen a bizottság nem jogi, hanem politikai megbízásnak tett eleget. Egyrészt ugyanis az volt a feladata, hogy a háború kitörésével és lefolyásával kapcsolatban minden lehetséges összefüggést megvizsgáljon. Másrészt pedig ismerte a történet végét, nevezetesen azt, hogy Oroszország ugyan utóbb kivonta csapatait Grúzia területéről, de nemcsak Dél-Oszétiát, hanem Abháziát is megtámadta, elfoglalta, mi több, mindkettőt önálló államként ismerte el. Ezzel – a jelentés által is élesen elítélt – lépéssorozattal Moszkva rendkívül súlyos hibát követett el, hiszen minden olyan feltételezést és vádat igazolt, amelyet külpolitikájának agresszív természetére nézve az utóbbi években megfogalmaztak. „Oroszország veszítheti a legtöbbet ebben a költséges háborúban", írta találóan néhány nappal a háború kitörése után közzétett cikkében a demokrata párt alelnökjelöltjeként Joe Biden.

Ez utóbbival minden valószínűség szerint a republikánusok is tisztában voltak. Arra a sokak által feltett kérdésre, hogy vajon a Bush-kormányzat egyes körei bátorították-e Szaakashvilit akciójának végrehajtására, a bizottság nem kereste a választ. Egy bővített mondatban azonban mégis közölte vizsgálódásainak egyik eredményét. Megállapította, hogy „a grúz hadseregben a hírek szerint több mint száz amerikai katonai tanácsadó szolgált 2008 augusztusában", és „még ennél is több amerikai szakértő és tanácsadó tevékenykedett a grúz belügyi szervekben (power structures) és az államapparátusban." A jelentés az olvasókra bízta annak megítélését, hogy az említettek tudhattak-e a grúzok tervezett hadműveleteiről, ha igen, jelentették-e azokat feletteseiknek és azoktól milyen utasításokat kaptak. Tudomásom szerint annak idején csak olyan hivatalos amerikai cáfolat hangzott el ezzel kapcsolatban, amely szerint a grúz területen tartózkodó amerikai tanácsadók nem vettek részt a hadműveletekben.

Bármi történt is azonban 2008 augusztusában egyes amerikai hatalmi körök és a Szaakasvili-kormányzat között, bizonyos, hogy a grúziai háború tanulságai is szerepet játszottak az Egyesült Államok oroszpolitikájának átértékelésében. Feltűnő, hogy míg Obama a hosszú elnökválasztási kampányban érdemben nem nagyon foglalkozott az oroszkérdéssel, addig decemberben már Moszkvába küldte Kissingert, hogy ott Medvegyevvel találkozzon. Erről a megbeszélésről ugyan semmi sem szivárgott ki, 2009. február elején azonban Biden a müncheni biztonságpolitikai konferencián tartott beszédében már nyilvánosan bejelentette, hogy az Egyesült Államok gyökeresen felül fogja vizsgálni az Oroszországhoz fűződő viszonyát. Hasonló álláspontot fejtettek ki Münchenben a nyugat-európai vezetők – köztük Merkel és Sarkozy – is, akik igen határozottan állást foglaltak a viszony újragondolása mellett. Miliband kifejezetten megértően szólt Oroszország fenyegetettségi érzetéről. Mi sohasem törekedtünk arra, mondta, hogy Oroszországot „bekerítsük, fenyegessük vagy meggyengítsük", de azt tapasztaljuk, hogy a moszkvai percepció különbözik a miénktől, így a helyzeten változtatnunk kell. Solana pedig úgy fogalmazott, hogy ami a '90-es évek elején Nyugat-Európa számára felszabadításnak tűnt, azt Moszkvában a hanyatlás kezdeteként érzékelték. Sarkozy mindehhez hozzátette, hogy a mai Oroszország sem az

EU-ra, sem a NATO-ra nézve nem jelent katonai fenyegetést, közvetve pedig arra utalt, hogy egyelőre nem kellene folytatni a Grúzia (és Ukrajna) NATO-csatlakozásával kapcsolatos előkészületeket.

A nemrég közzétett EU-jelentés mindazonáltal azt az üzenetet fogalmazta meg, hogy bármilyen okok miatt tette Moszkva Grúziával szemben azt, amit tett, az európai vezetők nem szeretnék, ha még egyszer orosz katonai egységek lépnék át a föderáció határait.

Irodalom

Report of the Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia. Brüsszel, 2009.

Harckocsikkal támadják Chinvalit a grúz erők. MTI, 2008. augusztus 8., 7:12.

Nehézfegyverekkel lövik egymást Chinvaliban. MTI, 2008., augusztus 8., 10:47.

Aczél Endre: *Rút időzítés. Népszabadság,* 2008. augusztus 9.

Michael Abramowitz – Colum Lynch: Bush, Cheney Increasingly Critical of Russia Over Aggression in Georgia. *Washington Post (online),* 2008. augusztus 11.

Joseph Biden: Russia has the most to lose in this costly conflict. *Financial Times (online),* 2008. augusztus 12.

Council Conclusions on the Situation in Georgia. Council of the European Union, Brüsszel, 2008. augusztus 13.

Helen Cooper – Thom Shanker: After Mixed U.S. Messages, a War Erupted in Georgia. *New York Times (online),* 2008. augusztus 13.

Paul Kennedy: Georgia is important. But what it tells us about global politics is far more so. *The Guardian (online),* 2008. augusztus 16.

Statement of the Meeting of the North Atlantic Council at the level of Foreign Ministers held at NATO Headquarters. Brüsszel, 2008. augusztus 19.

Ossetian crisis: Who started it? *BBC News (online),* 2008. augusztus 19.

Matthew Bryza: Situation in Georgia and Implications for the Caucuses. *Foreign Press Center Briefing,* Washington, 2008. augusztus 19.

Russia vs Georgia: The Fallout. *Europe Report No. 195,* International Crisis Group. 2008. augusztus 22.

Clifford J. Levy: Putin suggests U.S. role in Georgia clash. *International Herald Tribune (online),* 2008. augusztus 29.

Did Saakashvili Lie? The West Begins to Doubt Georgian Leader. *Spiegel Online,* 2008. szeptember 15.

C.J. Chivers – Dan Bilefsky – Thom Shanker: Georgia offers fresh evidence on war's start. *New York Times (online),* 2008. szeptember 16.

C. J. Chivers – Ellen Barry: Georgia Claims on Russia War Called Into Question. *New York Times (online),* 2008. november 7.

Munich Security Conference, 2009. február 5-7. www.securityconference.de.

(Első közlés: *Nemzet és Biztonság,* 2009/10. 17–23.)